

Бојан ЈОВИЋ
Институт за књижевност и уметност, Београд
userx64@live.com

Век зенитизма (1921–2021)

Апстракт: У раду се даје преглед историјата, поетичких претпоставки и активности зенитизма, једног од најзначајнијих међународно познатих и признатих авангардних покрета у међуратној српској и југословенској књижевности. Описује се место и улога његових главних носилаца, Љубомира Мицића и Виргила Пољанског, у културној динамици између два рата, и њихов однос са другим усмерењима и ауторима код нас и у иностранству. Наглашава се бескомпромисна природа зенитизма, која је допринела сукобу са срединама у којима су зенитисти живели и радили (Загреб и Београд) и дугогодишњем изгнанству, које се претворило у својеврстан Мицићев унутрашњи егзил по повратку у земљу након Другог светског рата. Текст се завршава описом постхумне судбине Љубомира Мицића, чији живот и дело добијају све запаженије место у проучавањима уметничких појава у двадесетом веку.

Кључне речи: зенитизам, *Зенић*, авангарда, српска књижевност, Љубомир Мицић, Бранко Ве Пољански, Иван Гол, Иља Еренбург

У мноштву привремених група, једнократних наступа и краткотрајних гласила стваралаца модернистичких и авангардистичких усмерења на југословенској књижевној сцени између два рата,¹⁴⁹ зенитизам Љубомира Мицића (1895–1971) један је од ретких неспорно авангардних покрета,¹⁵⁰ који је кроз вишегодишње деловање успео да оствари значајну међународну сарадњу, присуство и утицај, пре свега издавањем часописа *Зенић* (1921–1926). Почетак зенитизма везује се за фебруар 1921. године, када Љубомир Мицић у Загребу покреће „интернационалну ревију за уметност и културу“, у којој током година окупља најважније

149 Пре свих, ово важи за београдске модернисте и авангардисте пре надреализма. Уз у одређеној мери артикулисано експресионистичко усмерење исказано око часописа *Пројрес*, кроз библиотеку „Албатрос“ и Београдску књижевну заједницу „Alpha“, потом спорадичне футуристичке излете појединих писаца, прте дефинисаног авангардног покрета у настајању, без обзира на локални карактер и недоумице везане за озбиљност опредељења сарадника и домет подухвата, ту је још и Драинчев хипнизам.

150 Српски и југословенски аутори модерних погледа остварују значајне везе са најистакнутијим ствараоцима и појавама превасходно на појединачном плану; када је реч о колективним везама, на српско-хрватском говорном подручју авангардни покрети са међународним присуством поред зенитизма јесу Алексићев дадаизам и београдски надреализам.

представнике свих грана нове уметности – књижевности, филма, позоришта, ликовних уметности, архитектуре и музике Краљевине СХС, западне и источне Европе, и Латинске Америке. На страницама *Зениџа*, почетно обликованог на становиштима блиским пре свега експресионизму, футуризму, дадаизму, конструктивизму и кубизму, Мицић објављује прилоге истакнутих савремених писаца и уметника из земље и иностранства (М. Црњански, С. Винавер, С. Краков, Р. Петровић, Д. Матић, В. Геџан, Ј. Клек, М. С. Петров, И. Северјанин, И. Еренбург, В. Мајаковски, А. Кручоних, В. Хлебњиков, К. Маљевич, Е. Лисицки, А. Родченко, Б. Пастернак, А. Блок, В. Кандински, Татлин, К. Тајге, Х. Валден, Е. Шиле, Ф. Беренс, Г. Кајзер, Г. Грос, Т. ван Дузбург, Ф. Т. Маринети, П. Буџи, И. Гол, К. Гол, А. Салмон, П.-А. Биро, М. Жакоб, А. Дерме, П. Пикасо, В. Уидобро, Б. де Торе, итд). У почетном раздобљу Мицић дели представљање редакције,¹⁵¹ уређивање листа и уобличавање програмских циљева зенитизма са значајним представницима домаће и међународне авангарде – Бошком Токином¹⁵² и Иваном Голом,¹⁵³ покушавајући да, по узору пре свега на организацију италијанског футуризма и улогу Маринетија, привуче што истакнутији круг домаћих сарадника и да образује чвршће структурирани покрет. Са тим циљем, он настоји да на странице *Зениџа* доведе наше важније (младе) ауторе, из Београда, Загреба, Љубљане, Новог Сада, Винковаца, Сомбора, Сплита и Земуна, полагајући право на њихово објављивање; онога тренутка, међутим, када се покаже да књижевници немају намеру да признају Мицићево првенство, буду искључиви сарадници *Зениџа* или заговорници идеја зенитизма,¹⁵⁴ Мицић ступа у оштру полемику са њима и на крају их у потпуности одбацује. То се догађа са најужим сарадником Бошком Токином¹⁵⁵ и са београдским кругом књижевника,¹⁵⁶ потом и са Драганом Алексићем и његовим дадаи-

151 Од првог до тринаестог броја редакцију у различитим комбинацијама заступају: за Београд – Бошко Токин; за Праг – Виргил Пољански, који и преузима „управу *Зениџа* ради проширења акције“ (Макроскоп 1921, 3: 14); за Париз – Растко Петровић (Макроскоп 1921, 2: 18).

152 „BOŠKO TOKIN doputovao je iz Beograda u Zagreb, da što aktivnije i snažnije sudeluje u novo-umetničkoj akciji *Zenita i Zenitizma*, koji zahvata sve veće dimenzije i proširuje se naročito van Jugoslavije“ (Макроскоп 1921, 4: 14). Пионер филмске естетике и критике, пропагатор филма, искусни преводилац и популаризатор југословенске културе и књижевности у иностранству, писац близак експресионистичким назорима и интелектуалац са dobrim везама у европским културним круговима, Токин је раном зенитизму донео широк распон модерних тема и сарадника.

153 „G. Ivan Goll, po vlastitoj želji i inicijativi stupa u redakciju 'Zenita' i kao njegov zastupnik za zapadnu Evropu. Time je svakako olakšan razvitak i njegovog pokreta, čiju koncepciju Istok-Zapad Goll sasvim potpisuje“ (Макроскоп 1921, 8: 13). Иван Гол (Исак Ланг), немачко-француски двојезични писац јеврејског порекла, истакнути је авангардиста који је прошао кроз експресионистичку, зенитистичку и надреалистичку стваралачку фазу. Један од раних представника кинематографске поезије, творца је жанра „чаплин(и)јаде“. Гол је као уредник *Зениџа* потписан од 8. до 13. броја часописа.

154 „Šta velite g. Vinaver? [...] Sećate li se kako ste bili maleni, kad sam Vam pisao da nema kompromisa i da ne možete saradivati u 'Zenitu' ako istovremeno saradujete gde drugde a naročito u 'Kritici'?“ (Макроскоп 1921, 10: 13).

155 „Radi raznih mistifikacija potrebno je izjaviti sledeće: G. Tokin nema nikakvih veza sa redakcijom 'Zenita', i nije nikada bio njezin član“ (Макроскоп 1921, 9: 14).

156 „Pošto mi od jednoga urednika ove Biblioteke u Beogradu (koji je pre bio i saradnik ove revije) nije nipošto uspelo na nekoliko pismenih upita dobiti odgovor da doznam sudbinu mojih pesama koje je isti još u februaru o. g. tražio za Antologiju koju će u budućnosti izdati, to ovim putem *zabranjujem štampanje mojih pesama u istoj Antologiji – Micić*“ (Макроскоп 1921, 8: 13). Мицић оштро критикује појаву библиотеке „Албатрос“ и у њој објављене књиге Милоша Црњанског и Станислава Винавера. Осим личних напада, он настоји да

змом,¹⁵⁷ којом приликом Мицићев брат и дугогодишњи најближи сарадник, Бранко В. Пољански (Бранислав Мицић), објављује између осталог и полемички „Дада-јок“; приметно је и захлађење према Голу након његовог удаљавања од зенитизма и *Зениџа*,¹⁵⁸ које ипак није довело до потпуног прекида односа. Без обзира на личне симпатије и нетрпељивости, Мицић успоставља и одржава блиске везе са најзначајнијим авангардним гласилима епохе, попут часописа *Der Sturm, De Stijl, L'Esprit nouveau, Devětsil, Веуџ, Ма...*

После разлаза са спољним сарадницима и пуног укључивања Пољанског, у позном раздобљу зенитизма и *Зениџа*, браћа Мицић стављају све већи нагласак на сам покрет и идеје покрета. Осим што доноси изворне прилоге, *Зениџ* кроз рубрику „Макроскоп“ прати културне догађаје, објављује оштре критике, полемике и памфлете о збивањима из књижевног, ликовног, позоришног и филмског живота у Југославији и иностранству. У том светлу, маја 1923. године, часопис привремено престаје да излази услед неповољне климе изазване Мицићевом беспопштеном критиком хрватске културе,¹⁵⁹

докаже да ни Црњански ни Винавер немају везе са експресионизмом: „Biblioteka nema nikakvog smera. Valjda zato što je suvišna. [...] Crnjanski piše delo koje bi krivo tko shvatio kao ekspresionističko. Dolje sa nastavcima starine! Neka se uči drugačije ekspresionistika, a ne preko relikvija; Gromobran Svemira (S. Vinaver) knjiga onoga i za one koji drže da je ekspresionizam stajanje na glavi a ne na nogama.; (Krlježa, Crnjanski, Andrić zajedno s Vinaverom nemaju ni truna ekspresionizma. Čisti impresionizam)“ (Макроскоп 1921, 9: 12).

157 Након почетног одушевљења браће Мицић Алексићевим дадаистичким ставовима и делатности-ма, и блиске сарадње, Љубомир почиње да сумња да Алексић покушава (и у великој мери успева) да постепено наметне своје идеје и изнутра преузме зенитизам. Сарадња са *Зениџом*, која је отпочела најавима у другом броју 1921. године, коначно се раскида након априла 1922, када Алексић са сарадницима окупљеним у „дадаистичкој чистокрвној чети“ (Алексић 1931: 29) креће у самосталну делатност: „Po nahodjenju urednika ovoga časopisa, g. Dragan Aleksić nije više saradnik 'Zenita' (jer to ne može da bude radi nezadovoljavanja temeljnim principima zenitizma) a isto tako i g. Mih. S. Petrov. Sa 'Zenitom' ne stoji više u nikakvoj vezi. Ova izjava je učinjena po nužnosti i na temelju iskustva koje je urednik stekao u prošloj godini sa njihovim pretečama“ (Макроскоп 1922, 14: 32). У следећем броју речи упућене Алексићу су далеко оштрије: „Gospodine državni odvetniče ! / I. U Zagrebu boravi D. Aleksić student filozofije koji je izdao prvi i zadnji broj nekog glupavog i onanističkog listića 'Dada-Tank' u koji je preštampano neke neverne radnje bez dozvole potpisanih i jedan ukrao pseudonim iz 'Zenita'. Taj isti zapretio se g. V. Poljanskom u mračnom hodniku štamparije 'Gaj' ovim recima: 'Čuvaj se mogao bi te bez svedoka sad ovde ucecati.' Osim toga spretno 'posuđuje' novac i nikako ga ne vraća, pošto mu redakcija 'Zenita' ne vraća njegove neštampane rukopise. / Da li ovo spada pod kriminal?“ (Зениџ 1922, 15: 40).

158 Упоредо са одређењем Гола као „познатог камелеона свих нових покрета“ чији надреализам има „папке“ у зенитизму на крају текста Пола Дермеа „Књижевна крађа или каламбури“, Мицић у „Макроскопу“ са задовољством извештава о дебаклу који је „екс-зенитиста“ доживео поводом премијере драме *Мејзуалем* у Берлину новембра 1924.

159 У тексту „Папига и монопол 'хрватска култура“ Мицић се небираним речима обрушава на средину у којој до тада живи и ствара. Замерајући им неаутентичност и еклектицизам, Мицић све облике хрватске културе сматра „отрасима и прирепцима raznih tuđih kultura, koje su pretrpele svoj poraz i slom u svetskom ratu“, тврдећи да су „vanbračno dete nenaravnog braka dresiranog majmuna i rapige“, ништа друго него „švindl i veštačko nasledstvo, [...] ljupina ili mućak“. Мицић при томе изричито наглашава проблем националне припадности као основни разлог сопственог неслагања у загревачкој културној средини: „Ja ne budi lenj, mnogo sam se trudio (pošto sam upoznao i neke druge) da upoznam to čudo nevideno – 'hrvatsku kulturu'. Ali rekoše mi, pošto je ta 'kultura' hrvatski monopol, da moram najpre tražiti zavičajnost 'kulturnog centra' i 'evropske prestolnice', jer kao Srbin ne mogu se tako jeftino i lako grejati na suncu 'hrvatske kulture'. Dobro – sve sam učinio tako. Brzo zatim, razočaran i gnevan, pošto sam bio baš latinski prevaren (posledica Rima i Vatikana) odmetnuo sam se u buntovnike – zenitiste“ (Micić 1923: 24).

Значај зенитизма као авангардног покрета стоји у обрнутој сразмери са бројем активних заступника зенитистичких идеја. Поред оснивача и доживотног зенитисте Љубомира Мицића, који се одликовао огромном енергијом, праћеном сразмерном самоувереношћу, нетолерантношћу и бескомпромисношћу, од авангардних почетака до смрти, и Виргила Пољанског и Маријана Микца, најдужих заговорника зенитизма, најзначајнији привремени припадници и заступници покрета јесу Бошко Токин и Иван Гол. Незаобилазну улогу из другог плана игра и Анушка Мицић (Нина Нај) као преводилац, секретар и повремено сарадник. Са друге стране, *Зенић* остаје доследан изворној отворености за „све апостоле уметности и човештва од Северног пола до Рта Добре Наде“ (Мицић 1921: 2), односно за представнике новог уметничког духа (са изузетком надреалиста), чиме постиже да буде битан чинилац у свеопштој повезаности међународне авангарде.¹⁶⁰ Током излагања *Зенића*, без обзира на непрестану заступљеност западних уметника и покрета у часопису, руска култура, уметност и друштво, праћени одговарајућим (револуционарним) идејама, имали су несумњиво повлашћено место у распону међународних авангарди. Стога један од уредничких врхунаца представља двоброј *Зенића* 17/18 (*Руска нова уметност*, 1922), припремљен у сарадњи са Ел Лисицким и Еренбургом, у коме су се нашли прилози истакнутих руских књижевних и ликовних авангардиста, заједно са ексклузивним, још необјављеним материјалима (уводно поглавље Еренбургове књиге-манифеста *А ипак се креће*).¹⁶¹

Покушавајући да обухвати спектар различитих уметности у целини, зенитизам посебно ставља нагласак на потребу обнављања и прожимања различитих уметничких области. Текстови у *Зенићу* посвећени естетичко-поетичким питањима разнолики су и тематски и жанровски, од приказа и критика посвећених појединачним остварењима и ствараоцима, преко теоријских расветљавања проблема новог стваралаштва (сликарство, архитектура, позориште) до појава које сежу у однос уметничке производње и најширег друштвеног контекста. Поред књижевности, у којој зенитизам ствара најважнија дела за покрет, манифесте – уједно програмске текстове и специфично авангардна уметничка остварења – и поезију и прозу, такође помешаних програмских и естетских функција, посебна пажња поклоњена је најмлађем уметничком медију, филму. Зенитизам препознаје значај како у његовим изражајним средствима и могућности да се помоћу њих оства-

¹⁶⁰ Боравак Љубомира и Анушке Мицић у Берлину у јулу и августу 1922. године игра важну улогу у успостављању и ширењу међународног признавања зенитизма и *Зенића*. Том приликом је штампано посебно издање часописа на немачком језику – летак-плакат *Zenitismus*, са манифестом „Zweiter Barbaredurchbruch“ („Друга провала варвара“) Љубомира Мицића и поезијом Пољанског, Гола, Дундека, Беренса, Радовића и Живановића. У Берлину је довршена и немачка свеска *Зенића* (бр. 16), са поезијом Мицића и Ве Пољанског, и програмским текстом „Kategorischer Imperativ der zenitistischen Dichterschule“ („Категорички императив зенитистичке песничке школе“). Осим личних контаката са немачким ствараоцима, Мицић продубљује везе и са „руским Берлином“, договарајући са Ел Лисицким и Еренбургом представљање савремене совјетске авангарде у часопису.

¹⁶¹ Еренбургова књига *А всё-таки она вершился* представља недовољно познати манифестни преглед најважнијих модернистичких кретања у европској (и светској) уметности; зенитизам се у њој помиње као једини представник југословенских авангардних тежњи.

ри нова, свеобухватна, динамична и најшире доступна уметност, тако и у очекиваном утицају на постојеће уметничке гране, пре свега на књижевну. Распон филмских тема варира од чистог занимања за кинематографију до преламања филмских питања кроз особену призму личних и колективних поетика. Посебан случај представљају текстови, домаћи или у преводу, настали хотимичним укрштањем књижевних и филмских стваралачких начела, који, макар у намери аутора, доводе до потпуно нових и у најмању руку занимљивих композиционих и стилистичких поступака.¹⁶² Не само савременији већ и изгледом, *Зенић* и у графичком смислу спада у врхунце авангардног експериментисања часописном формом, кроз најразличитије употребе типографских елемената. У њему је на делу комбиновање текстова на различитим језицима, разним писмима (ћирилично и латинично), разноврсно повезивање текстуалних елемената, илустрација, цртежа, фотографија и боја, уз употребу различитих врста папира и техника штампе.

Као и у случају других наших авангардиста са снажно развијеним међународним уметничким везама (Растка Петровића, Марка Ристића), посебан историјски значај зенитизма за нашу културу лежи и у његовом материјалном наслеђу, које, поред Мицићеве личне библиотеке и рукописне заоставштине, обухвата збирку уметничких радова истакнутих савремених уметника. Представивши нашој публици неке од најзначајнијих европских стваралаца на *Зенићовој међународној изложби нове уметности* у Београду априла 1924. године (изложена су дела Кандинског, Архипенка, Лисицког, Задкина, Шаршуна, Делонеа, Глеза, Мохоли-Нађа, Прампoliniја, Паладинија, Бијелића, Клека, Гецана, Петрова и других), Мицић је своју збирку уметнина – без обзира на дугогодишњу немаштину – сачувао неокрњену, и она ће, након његове смрти, ући у фондове Народног музеја и Музеја савремене уметности. Тако је један од најистакнутијих српских авангардиста, бескомпромисно посвећен идеји нове уметности, човека и друштва, за живота прогањан и осуђиван у својој средини, још једном, и после смрти, допринео да се она изнова нађе у средишту најзначајнијих културно-уметничких кретања епохе.

На крају, осврћући се на укупно духовно и материјално наслеђе Љубомира Мицића, са сигурношћу се може рећи да *Зенић* и зенитизам и данас, век након оснивања, представљају незаобилазан и непресушан извор богаћења како наше тако и светске културне баштине.

¹⁶² „Шими на гробљу латинске четврти. Зенитистички радио-филм од 17 сочиненија“, 1922; „Радио филм и зенитистичка околица духа“, 1923; „Филм једног књижевног покрета и једне духовне револуције“, 1926.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Алексић, Драган. „Водник дадаистичке чете“ *Божихње Време. Време*, 6. јануар 1931, год. XI, бр. 3243, 29–30.
- Голубовић, Видосава и Ирина Суботић. *Зенић: 1921–1926*. Београд / Загреб: Народна библиотека Србије / Институт за књижевност и уметност / СКД Просвјета, 2008.
- Эренбург, Илья. *А все-таки она вершица*. Москва / Берлин: „Геликон“, 1922.
- Макроскоп:
Zenit 2, I, mart 1921: 18.
Zenit 4, I, maj 1922: 14.
 „Albatros“, *Zenit* 8, I, oktobar 1921: 13.
 „Iz redakcije“, *Zenit* 8, I, oktobar 1921: 13.
 „Biblioteka Albatros“, *Zenit* 9, I, novembar 1921: 12, 14.
 „Iz redakcije“, *Zenit* 9, I, novembar 1921: 14.
 „Zenit i naša književnost“, *Zenit* 10, I, decembar 1921: 13.
 „Od uredništva“, *Zenit* 14, II, maj 1922: 32.
 „Iz zenitističkog kriminala“, *Zenit* 15, II, jun 1922: 40.
- Мичић, Љубомир:
 „Човек и уметност“, *Zenit* 1, I, februar 1921: 2.
 „Папига и monopol 'hrvatska kultura'“, *Zenit* 24, III, maj 1923.
- Расинов, Др. М. „Зенитизам кроз призму марксизма“. *Зенић* 43, VI, децембар 1926: 13.
Sto godina časopisa Zenit: 1921–1926–2021: zbornik radova. Ur. Bojan Jović i Irina Subotić. Kragujevac / Beograd: Galerija Rima / Institut za književnost i umetnost, 2021.

Bojan Jović

CENTENARY OF ZENIT (1921–2021)

Summary

The paper gives an overview of the history, poetics and activities of Zenitism, one of the most important avant-garde movements in the interwar Serbian and Yugoslav literature that managed to impose itself on the international scene. It describes the place and role of its main proponents, Ljubomir Micić and Virgil Poljanski, in the cultural dynamics between the two wars, and their relationship with other movements and authors at home and abroad. The research emphasizes the uncompromising nature of Zenitism, which contributed to the conflict with the cultural milieu in which the Zenitists lived and worked (Zagreb and Belgrade) and Micić's long-term exile that upon his return to the country after World War II turned into internal exile. The paper ends with a description of the posthumous destiny of Ljubomir Micić, whose life and work are gaining an increasingly prominent place in the study of literary artistic phenomena in the twentieth century.